

AZ ALFÖLDI BOLGÁR URALOM KÉRDÉSÉHEZ A IX. SZÁZADBAN

Kristó Gyula

Vitán felül álló tény, hogy Krum bolgár uralkodó a IX. század elején kiterjesztette fennhatóságát a Kárpát-medence bizonyos területeire.¹ Nem tekintve itt most feladatnak az erdélyi bolgár uralom kérdésének áttekintését,² figyelmünket csupán a bolgárok IX. századi alföldi jelenlétének vizsgálatára fordítjuk. Míg 892. évi írott adat bizonyossá teszi, s számos régészeti nyom támogatja, hogy Erdélyben ekkor ténylegesen bolgár uralom érvényesült, teljes a bizonytalanság az Alföldet illetően. Ennek alapvető oka, hogy e terület vonatkozásában sem írott források, sem régészeti adatok nem szólnak bolgár jelenlétről. Ez a forrásszegénység adja magyarázatát, hogy a legutóbbi idők bolgár és magyar történetírásában meglehetősen eltérő nézetek láttak napvilágot erről. Korántsem törekedve a teljességre a vélemények ismertetésekor, Sztrasimir Lisev a magyar Anonymus gestájából indulva ki Csallánt, Ménmarótot és Gladot türk-bolgár bojároknak tekintette,

akik Alpár, Bihar és Csanád központtal a Kárpát-medence egy részén a bolgár uralmat testesítették meg.³ A magyar fordításban is napvilágot látott "Bulgária története" szerzői szerint a bolgárok IX. század eleji foglalásukkor "területekhez csatolták a Duna és a Kárpátok közt elnyúló széles földrészeket".⁴ Némileg ezzel ellentétesen Hriszto Hrisztov úgy foglalt állást, hogy a bolgárok Krum alatt a Kárpátoktól nyugatra eső területeket egészen a Tisza folyóig elfoglalták.⁵ A magyar szakirodalomban kétféle nézet kristályosodott ki az elmúlt évek során. Az egyik Moór Elemér nevéhez fűződik. Szerinte "az alföldi bolgár tartománynak az erőközpontja... a Duna-kanyar környéke lehetett", s ezt széles ívben bolgár várak vették körül. Délen Belgrád /Beograd/, Zimony /Zemun/, észak felé haladva Baranyavár /Branjin Vrh/, Nógrád /Pécs közelében/, Székesfehérvár /a XII. század közepén Berlegrava/, északon Visegrád, Nógrád, Belegrád és Garadna /az utóbbi kettő Miskolc környékén/, Zemplén /Zemplín/, két további Belegrád /Tiszabecs mellett, illetve Nyíregyháza vidékén/, keleten Csongrád, majd egy másik Csingrád /Nagybecskerek~Zrenjanin táján/, végül pedig Garadistya, Garad, Gradoc helyek az egykori Temes, Zaránd és Krassó megyékben.⁶ Moór Elemér "pánbolgár" elméletét elutasította és az alföldi bolgár uralom kérdésében erősen tartózkodó álláspontot foglalt el Bóna István. Mivel szerinte az alföldi bolgár uralom területi kiterjedésének határait -- a bolgár uralom emlékének pusztán tényén túl -- nem használhatók Anonymus XIII. szá-

zadi meséi, s mivel régészeti leletek eddig nem tanúskodnak a IX. századi alföldi bolgár uralomról, ennél fogva "az alföldi bolgár uralmat tehát sokkal szűkebb határok közt sejtethetjük, mint az eddigi kutatás. Biztosan kezükben volt az Erdély felé összeköttetést biztosító Bánát a Maros völgyével együtt. Ettől északra egyetlen Tisza-menti bolgár támaszponttal számolhatunk, Csongráddal /korábbi neve Cernigrad/, amely a bolgár uralom katonai jellegét s egyben északi határát jelezné. Bár Csongrád térségében a bolgár uralomnak eddig nem került elő régészeti nyoma, magát a fekete várat is alig ismerjük, bolgár voltára az erdélyi példákön túlmenően, szláv neve meglehetősen biztonsággal utal".⁷ A Moór és Bóna utáni kutatások általános megfontolások alapján hangoztatták a dél-alföldi terület bolgár jellegét a IX. században.⁸

Uj megvilágításba helyezték viszont a dél-alföldi IX. századi bolgár fennhatóság kérdését a nagymorva kérdéssel kapcsolatos legfrissebb, Boba Imre, majd Püspöki Nagy Péter nevéhez fűződő kutatások.⁹ Püspöki Nagy szerint Nagymorávia -- egyebek között -- "a Duna--Tisza közelében Bács, Bodrog és Csongrád megyék területén feküdt", vagy más megfogalmazásban: Nagymorávia -- mások mellett -- "az egykori Bács, Bodrog, Csongrád... megyék ... területét" foglalta magában.¹⁰ Kristó Gyula úgy vélekedett, hogy e Nagymorávia "a Duna--Tisza-köz déli részére és a Temes-köz /a Duna--Temes köze/ nyugati sávjára terjedhetett ki",¹¹ míg Szegfű László a nagymorva népeséget az "Alföld déli részén, főként a folyók mentén /Duna,

Tisza, Körösök, Maros, Temes/" kereste.¹²

A kérdés megítéléséhez két körülményt kell számba vennünk. Az egyik: a szláv eredetű, illetve szláv nevű Kárpát-medencei helynevek kétféleképpen "viselkednek". Egy részüknek egyaránt van magyar és szláv nyelvi megnevezése. Ilyenek pl. Székesfehérvár, amely 1055-ben Feheruuaru, a XII. században Bellegrava alakban fordult elő;¹³ Belgrád /Beograd/, amelynek korai időből ismerjük Nándorfehérvár /Nanderfeirwar/, illetve latin Alba Bulgarica nevét;¹⁴ Dunaföldvár, amely 1009-ben a szláv Zemogny alakban szerepel;¹⁵ Gyulafehérvár, amelynek szlávra visszamenő Bálgrad román nyelvi megnevezése a XVI. századtól ismert.¹⁶ Ezzel szemben más részük csak szláv /legfeljebb latin/ elnevezéssel rendelkezik, magyarral sehasem, mint pl. Csongrád /Anonymus latin fordításában nigrum castrum¹⁷/, Visegrád /oklevelekben Altum Castrum¹⁸/, Nógrád, Bemplén. A két -- szláv és magyar -- nyelvű elnevezések lehetnek párhuzamos helynévadás termékei,¹⁹ viszont azok a nevek, amelyek mindig csak szláv eredetű néven /legfeljebb szlávul értő tudós emberek latin fordításában/ szerepelnek, minden bizonnyal a honfoglaló magyarok által már itt talált elnevezések voltak, amelyeket a magyarok átvettek.²⁰ E szerint Csongrád, Visegrád, Nógrád és Bemplén már a magyar honfoglalás előtt létezett várak voltak, mivel Csongrád jelentése 'fekete vár', Visegrádé 'magas vár', Nógrádé 'új vár', Bempléné pedig 'föld/vár/'.²¹ Nem tartható tehát e szerint Anonymus nézete, hogy Csongrádot a honfoglaló magyar vezér, Öund fia Ethe

építtette szlávok sokaságával.²²

Vajon -- írott és régészeti források híján -- nyelvi nyomok alapján melyiknek az építése vagy birtoklása köthető a bolgárokhoz? Melich János a Csongrád, Nógrád, Zemplén neveket olyan délszláv nyelvből eredeztette, "amely a mai nyugati bolgár és a mai keleti szerbiai szerb nyelv IX. századi ősével nagyjában azonos nyelv lehetett".²³ Kniezsa István szerint Zemplén "déli szláv eredetűnek látszik", a Körösök és a Maros menti "szlávok közelebbi jellegére vonatkozólag semmiféle következtetést nem vonhatunk", míg "a Marostól délre fekvő terület szláv lakossága talán délszláv jellegű lehetett".²⁴ Kniezsához hasonlóan többnyire nem foglalt állást a konkrét szláv nyelvi eredet kérdésében Kiss Lajos, egyedül Zemplént minősítette déli szláv eredetűnek, amely teljesen azonos töről fakadt a szerémségi Zimony /Zemun/ nevével.²⁵ Közelebb vihet bennünket a megoldáshoz annak vizsgálata, hogy az itt említett várak környékén találunk-e bolgárokra utaló népnévi adatokat. Ismeretes, hogy a bolgárok régi magyar neve a nándor volt, amint ezt a Nándorfehérvár Alba Bulgarica névpár jól mutatja. írott forrás szintén meg erősíti, hogy a bolgárokat a magyarok nándornak hívták.²⁶ Eszerint tehát e várak környékén Nándor földrajzi nevek utalhatnak bolgár jelenlétre. A Kárpát-medencéből 23 Nándor helynevet ismerünk,²⁷ e számból azonban le kell vonni mintegy a felét /11-et/, mivel ezeknek nincs középkori előfordulásuk, s így alig van esélye annak, hogy ezek visszavezethetők len-

nének a magyar honfoglalást követő évtizedekre. A fennmaradó 12 helynév egyike-másika azonban bizonyos következtetések levonására alkalmasnak látszik. Mindenekelőtt az 1075-ben /hamis oklevélben/ Alpár határában előforduló Nandirdi, az ugyane helyütt Szegvár közelében felbukkanó Nandurtou halastó vonja magára figyelmünket. Ráadásul 1037-ben /hamis oklevélben/ e tájon Nandur halastó szerepel, amelyik az előző kettő bármelyikével azonos lehet. Mivel -- noha hamis oklevelekben -- a XI. században Csongrád közvetlen közelében /17 km-es sugarú kör két ellentétes pontján /Nándor 'bolgár' helynév bukkant fel, valószínűnek látjuk, hogy itt a IX., de még a XI. században is bolgárok éltek, ők adhatták a vár szláv nevét, sőt talán maguk építették az erösséget. A többi esetben halványabban a nyomok. Nógrádtól 24 km-re Nándor /ma Magyaránádor/ szerepel, Gyulafehérvár tágabb körzetében Lándor /középkori néven Nandurlaka/ bukkant fel, míg talán Belgrád és Zimony körzetében, mindenesetre Szerém megyében Nándor /Nandor/ falu állt a középkorban. Ismerve azonban azt az indeterminizmust, ami a helynévadást jellemzi, a helynevek hiánya vagy szükségese nem perdöntő e vonatkozásban. Egy-egy emberi települést ugyanis a bennük lakott népesség etnikumán kívül még rendkívül sok más szempont alapján nevezhettek el. Ahol viszont a Nándor név szerepel -- főleg a korai középkorban --, ott nagy valószínűséggel gondolhatunk bolgár etnikum jelenlétére, s kevésse jöhet szóba névadóként Nándor nevű személy.²⁸

Szempontjaink alapján tehát nem kevés valószínűséggel

állítható, hogy Csongrád a IX. századi bolgárok /egyik/ központja volt az erdélyi Belgrád /Gyulafehérvár/, az al-dunai Belgrád /Nándorfehérvár/, valamint talán Nógrád mellett. Mindez azonban nem zárja azt ki, hogy a Duna--Tisza közti területet a IX. század végén mint Nagymorávia részét vegyük számításba, ugyanis a Nándor elnevezések csak a terület etnikumára, de nem politikai hovatartozására vetnek fényt.

Jegyzetek

² Erre l. Kristó Gyula. A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 95--96.;

Paleobulgarica. 2 /1978/ 4. szám 62--64.

³ Straschimir Lischev. Zur Frage über die Lage der Stadtgemeinden in den Feudalstaaten der Balkanhalbinsel /X--XV. Jh./. Études Historiques III. Sofia, 1966. 95--109.

- ⁴ Dimitar Koszev--Hriszto Hrisztov--Dimitar Angelov. Bulgária története. Bp., 1971. 18--19.
- ⁵ Christo Christov. La Bulgarie -- 1300 ans d'histoire. Sofia, 1980. 28.
- ⁶ Moór Elemér. Az Arpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok, No. 104, 1970. 362--363.
- ⁷ Bóna István. Magyarország régészete és története a római uralom végétől a honfoglalásig. Kéziratok doktori értekezés Bp., é. n. /1971./ 376--377.
- ⁸ Bálint Csanád. A Dél-Alföld a IX--X. században. A honfoglalás előestéje. Tiszatáj 30. évf., No. 10, 1976. 29--35., Szöke Béla Miklós. A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előestéjén. Valóság 22. évf., No. 12, 1979. 11.; Szádeczky-Kardoss Samu. A Közép-Duna-medence Arpád előtt. Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Szerk. Makk Ferenc. Kézirat. Bp. 1981. /egyetemi jegyzet/ 18--20., 33.
- ⁹ Imre Boba. Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971; Püspöki Nagy Péter. Nagymoravia fekvéséről. Valóság 21. évf., No. 11, 1978. 60--82.

- 10 Püspöki Nagy Péter i. m. 74., 80.
- 11 Kristó Gyula. Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 163.
- 12 Szegfű László. Vata népe. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVII. Szeged, 1980. 14.
- 13 Bárczi Géza. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti tanulmányok 1. Bp., 1951. 10, 40; Albinus Franciscus Gombos. Catalogus fontium historiae Hungaricae III. Budapestini, 1938. 1720.
- 14 Emericus Szentpétery. Scriptorum rerum Hungaricarum I. Budapestini, 1937. /a továbbiakban: SRH. I./ 370., 369.
- 15 Josephus Koller. Historia episcopatus Quiqueecclesiarum I. Posonii, 1782. 66.
- 16 Kniezsa István. Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok I. Szerk. Deér József--Gáldi László. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp., 1943. 182.
- 17 SRH. I. 84.

- 18 Pl. Nagy Imre. Anjoukori Okmánytár I. Bp., 1978. 400.; II. Bp., 1881. 548. stb.
- 19 Kniezsa István. A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Településtörténeti tanulmányok 2. Bp., 1944. passim, de vö. 46. old. 3. jegyz.
- 20 Melich János. A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelv-tudomány kézikönyve I. 6. Bp., 1925--1929. 102--106., 375.
- 21 Kiss Lajos. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978. 166--167., 697., 465., 719.
- 22 SRH. I. 84.
- 23 Melich János i. m. 102--107., 144.
- 24 Kniezsa István. Magyarország népei a XI-ik században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp., 1938. 417., 418.
- 25 Kiss Lajos i. m. 166--167., 697., 465., 719., 720.
- 26 Györffy György. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Nemzeti Könyvtár. Történelem. Bp., 1975.² 88.

- 27 Kristó Gyula--Makk Ferenc--Szegefű László. Adatok "korai" helyneveink ismeretéhez I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historia XLIV. Szeged, 1973. 15--16.
- 28 Kristó Gyula. Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LV. Szeged, 1976. 58--65.